

УДК: 930(100)"15/...":[303.833.5:165.9:167/168]
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-70-82

Едуард МАКАРЕНКО

*аспірант відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7529-6166>
e-mail: maedvo9299@gmail.com*

ПОТЕНЦІАЛ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ В ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ

Порушено питання доцільності використання природознавчої методології в історичній науці. Серед основних причин для того вказано проблему суб'єкта й об'єкта пізнання. Констатовано, що у випадку гуманітарних дисциплін, які вивчають людей і суспільство, їхнє розділення завжди мало проблеми, однак воно до кінця не вирішене. Виокремлено іншу проблему – практичність пізнання. Висунуто тезу про те, що її теперішній рівень незадовільний, адже при належній методології історія здатна стати більш суспільно прикладною. Стверджено, що обидві проблеми можливо вирішити із застосуванням природничих теоретичних концепцій.

З огляду на таку специфіку, для початку розглянуто засади становлення наукової методології, починаючи з наукової революції XVI–XVII ст., згодом – вплив класичного позитивізму XIX ст. на становлення історії як науки й академічної дисципліни. Серед основних причин невдачі цього напрямку розібрано як редукування людського індивіда до психоемоційної істоти і європоцентричну лінійно-поступальну схему історії, так і радше несвідому відмову послідовно переймати природничу методологію, охопно з експериментальними перевірками гіпотез.

Розглянуто цивілізаційний підхід до історичного процесу. Водночас проаналізовано концепції класиків цього напрямку – Ніколая Данілевського, Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі. Вивчено їхній підхід до вирішення проблем об'єктивності та практичності історичного пізнання. Детально представлено цивілізаційний аналіз і Модель розвитку технологічної цивілізації авторства українського вченого Володимира Стуса. Розписано на прикладах перспективи методології цієї галузі в історії – прогнозування як дальнього і ближнього майбутнього, так і минулого, щоб мати змогу розробляти суспільні й особисті життєві стратегії, припинити старі дискусії істориків та обмежити спекуляції на давнині.

Ключові слова: цивілізаційний аналіз, методологія, історичне пізнання, прогнозування, об'єктивність, практичність, альтернативна історія.

Історія вже давно набула статусу наукової дисципліни, що фахово вивчає минуле. Попри це, досі нікуди не зникли претензії щодо такого становища, які переважно адресовані одержаним нею знанням як суспільно практичним. Основне джерело подібного незадоволення криється радше не в «ненауковості» методів опрацювання й інтерпретації історичних джерел, а в недостатній певності в тому, що та або та інтерпретація минулого

об'єктивно достовірна. У природничих і технічних дисциплінах ця переконаність надається експериментальними перевірками гіпотез, тоді як у суспільних подібним заледве займаються. Ймовірно, головна проблема полягає у труднощах уявлення, як можна ставити емпіричні дослідження на таких об'єктах пізнання, як людина і суспільство. Проте наука не стоїть на місці. За два століття існування історії у статусі повноцінної академічної дисципліни виникало чимало способів вирішення цієї проблеми.

На думку автора статті, найближче до цього підійшли представники цивілізаційного підходу до вивчення історії та їхні напрацювання в цій галузі. Серед знакових – концепції Ніколая Данилевського (Николай Данилевский) (Данилевский, 1991), Освальда Шпенглера (Oswald Spengler) (Spengler, 1927), Арнольда Тойнбі (Arnold Toynbee) (Toynbee, 1976), а також найперспективніша – Володимира Стуса (Стус, 2012с), аналізу яких присвячена значна частина цієї статті. На жаль, українська історіографія майже не займається теоретико-методологічними проблемами історичної науки загалом і тематикою цивілізаційного аналізу зокрема. Та все ж питання доцільності цивілізаційного вивчення історії не оминали увагою роботи головно Владислава Гончаревського (Гончаревський, 2010) і Віталія Космини (Космина, 2011).

Мета статті – розглянути теоретико-методологічний потенціал цивілізаційного аналізу в історичному пізнанні та розкрити на прикладах його практичні можливості.

Становлення науки. Позитивізм. Формування науки в тому значенні, яке та має нині, починалося в часи наукової революції XVI–XVII ст. Саме тоді вона набувала комплексності та рис суспільного інституту, який спрощував продукування й піднімав якість нового знання, стежив за дотриманням вимог належного підтвердження його достовірності, займався передачею вузькогалузевих знань крізь покоління дослідників, водночас готуючи нові наукові кадри, і задовольняв прикладні потреби суспільства в різних сферах. Із методологічного погляду основну роль у цьому процесі відіграло протиставлення матерії та свідомості. Тобто свідомість в уособленні вченого (суб'єкт пізнання) мала вивчати матерію (об'єкт пізнання) в її просторово-часових координатах і встановлювати закони її будови та руху, що розкривають внутрішню когерентність природи (Космина, 2010, с. 88). Щобільше, запровадження методів емпіричного дослідження дало змогу одержувати дані, щодо достовірності яких не виникало сумнівів. Це було спричинене застосуванням експериментальних перевірок гіпотез, що або давали однаковий результат, або коригували наявне знання.

Проте, якщо у природознавчих галузях розрізнити об'єкт наукового пізнання від пізнавача було відносно неважко, то в гуманітаристиці, що має справу з людиною і людським суспільством, він видавався невіддільним від суб'єкта. Наприклад, ще в період наукової революції Рене Декарт (René Descartes) (1596–1650) справедливо зауважував роздвоєність людини на природу тілесну і душевну. Іншими словами, коли одне можна вивчати як матерію у просторових координатах, то інше просто не вдасться, бо не має того. Втім, Просвітництво XVIII ст. привнесло ідеї не тільки потреби суспільних перетворень, а й використання розуму і науки як активних знарядь перетворення життя для встановлення нових раціональних законів та побудови справедливішого світу.

Ці ідеї виявилися в середині XIX ст. у такому явищі, як позитивізм або, іншими словами, емпіричний напрям філософії науки. Його суть полягала в тому, що пізнання у ще не до кінця сформованій як науковому напрямі гуманітаристиці загалом та історії зокрема повинне відбуватися лише емпіричними методами. Себто потрібно було переймати наявну методологію природничих дисциплін, яка мала зосереджуватися на

вивченні фактів і чуттєвому досвіді з джерел. У логіці позитивізму індивідів можна порівнювати до атомів, їхні групи – до молекул, а їхню діяльність інтерпретувати як рух у просторово-часових координатах. Його батько-засновник, французький філософ Огюст Конт (Auguste Conte) (1798–1857), вважав, що це мала здійснювати «соціальна фізика» (згодом – соціологія), а саме: зібрати фактичний матеріал, упорядкувати його, знайти повторювані причинно-наслідкові зв'язки, на цій основі відкрити фундаментальний закон суспільного прогресу (Космина, 2011, с. 65–66). Серед основних заслуг позитивізму варто відзначити оформлення наукової критики джерел, яка суттєво підвищила якість і пізнавальну цінність усіх історичних досліджень. Ба більше, саме наданий ним імпульс дав змогу історії набути і власну наукову методологію, і академічний статус.

Попри це, вона так і не здобула того ж визнання, що й природознавчі галузі кілька століть до того. Тут вбачаються дві основні причини. По-перше, проблему об'єкта пізнання намагалися вирішувати абстрагуванням від свідомості для дотримання наукового стандарту. Власне, її не ігнорували, а радше редукували до вияву природно-психічних процесів. Це непрямо заперечувало суб'єктність людини. По-друге, спадщина Просвітництва виявилася в зацикленості позитивістів на соціальному прогресі. Чи не найяскравіший приклад цього – теорія суспільного розвитку самого О. Конта. Згідно з нею, соціальна динаміка полягає у проходженні трьох стадій розвитку свідомості: богословської (міфологічно-релігійне мислення), метафізичної (оперування абстрактними схемами), позитивної (встановлення законів взаємодії явищ через емпіричне вивчення; вважається вищим щаблем історії суспільства) (Зашкільняк, 1999, с. 126–127). Навіть абстрагуючись від доцільності розгляду історії як соціального прогресу, кидається в очі явна спроба видати заходоцентризм та європейський традиційно лінійний погляд на історію за універсальну схему поступу всього людства.

Цивілізаційний підхід. Спробою вирішення проблеми адекватного пізнання історичного процесу стала розробка цивілізаційного підходу. Прогресистський напрям візії історії передбачав поступовий і неминучий розвиток від апіорі «неефективних» до апіорі «ефективних» соціальних устроїв: від станового суспільства до громадянського, від монополій до ринкової економіки, від авторитаризму до демократії, від консерватизму до лібералізму, від ерархичності до емансипації і т. д. Якщо до історії Європи і Північної Америки таку схему з подіями на кшталт Тридцятилітньої війни (1618–1648) уже важко застосувати, то у випадку решти світу її крихкий фундамент одразу починає сипатися, адже там вияви подібного соціального прогресу є радше епізодом, аніж лінійним рухом. До того ж, навіть при поверховому розгляді історії людства в перспективі кількох тисячоліть видніється, як суспільства зароджувалися, розцвітали і занепадали. При чому, що давніше, то чіткіше це помітно.

З огляду як на це, так і на невдачу класичного позитивізму, нову спробу вирішити методологічні проблеми історичної науки здійснили творці цивілізаційного підходу. На фоні попереднього напрямку, він надавав історичному пізнанню кількох нових можливостей: систематизації таксономічно нижчих понять на зразок держави, культури, етносу тощо, пояснення історичних процесів від локальних до світових, прогнозування їхніх результатів (Гончаревський, 2010, с. 6). Відповідно, цивілізація ставала найвищим рівнем узагальнення, а отже, достатньо відособленим об'єктом історичного пізнання при одночасному підвищенню його практичності. До того ж, вважаю, що небажання представників класичного позитивізму застосовувати прогнозування як метод експериментальних перевірок попередньо висунутих теорій – ще одна і найголовніша

причина чому цей напрям не зміг розкрити весь свій потенціал в історії, чий розвиток як науки так і не досяг рівня природничих дисциплін.

Одним із першопрохідців тут став російський біолог і соціолог Ніколай Данілевській (1822–1882). Його бачення викладено в одній із головних робіт – «Росія і Європа» (1871). У ній заперечена наявність єдиної цивілізації на все людство, натомість наголошено на їхній множинності на основі культурно-історичних типів (КІТ). Щобільше, він навіть вивів п'ять законів розвитку останніх: самотній КІТ складається із племені/сімейства народів, споріднених окремою мовою/групою мов, де спорідненість відчувається безпосередньо; політична незалежність – необхідна умова зародження та розвитку цивілізації в народів КІТ; риси цивілізації одного КІТ не передаються народам іншого, а кожен тип виробляє їх для себе при певному впливі чужих цивілізацій; цивілізація досягає повноти тільки тоді, коли її етнографічні елементи складають федерацію/політичну сукупність держав; розвиток КІТ ототожнений багаторічним одноплодовим рослинам – термін росту неозначено довгий, а цвітіння та плодоношення відносно короткий і назавжди виснажує їх (Данилевский, 1991, с. 91–92).

Відразу в очі впадають екстраполяції з ботаніки. Ніколай Данілевській – типовий для свого часу представник органіцизму, за яким суспільство описувалося через аналогії з біологічними організмами. Наприклад, «пересадка» КІТ з одного місця на інше шляхом переселенської колонізації (фінікійці – Карфаген, греки – Південна Італія, англійці – Північна Америка), «прищеплення» однієї «рослини» до іншої, що не змінює внутрішньої будови обох (Александрія епохи елліністичного Єгипту), або вплив старих цивілізацій на нові подібний до ґрунтового удобрення рослин (Данилевский, 1991, с. 98–100).

Та попри цікаву концепцію, можна виділити дві її основні вади. Передовсім, вона є лише невеликою частиною праці «Росія та Європа». Помітно, що, крім ботаніки, чималий вплив на теорію культурно-історичних типів мав тодішній політичний контекст¹, особливо коли це стосувалося неможливості перейняття рис одного типу іншим. До того ж, концепція обґрунтовувала панславистські погляди автора, адже, згідно з нею, протиставлена Росії цивілізація романо-германського культурно-історичного типу в XIX ст. вступила у свій період плодоношення, який мав згодом завершитися (Данилевский, 1991, с. 172). З цього випливає друга вада – теорія не пройшла перевірки часом, оскільки замість незабаром зів'ялої Європи на ґрунті слов'янського культурно-історичного типу мала розквітнути відповідна цивілізація у формі утвореної монархічною Росією Всеслов'янської федерації зі столицею в Царгороді. Хоч Н. Данілевській утримувався від чітких прогнозів, усе ж його передбачення не справдилися так, як він це описував. Навіть створення через століття СРСР та, особливо, «соціалістичного табору» слабо тягне на підтвердження.

Подібну концепцію висунув німецький філософ О. Шпенглер (1880–1936). Вона була викладена у двох томах його праці «Присмерк Заходу», виданих у 1918 р. і 1922 р. На перший погляд, його концепція нагадує попередню за такими ознаками: біологічний редукціонізм, заперечення лінійності всесвітньоісторичного процесу, тлумачення культурних утворень як унікальних локальних замкнутих організмів, а цивілізації – як кінцевої стадії життя культури. Проте є суттєві відмінності. Наприклад, ці культури-організми, які мали свою душу та прасимвол, трактувалися у явно

¹ Міжнародна ізоляція Російської імперії під час і після Кримської війни 1853–1856 рр.

філософському контексті, а історія та біологія ототожнювалися на метафізичному рівні. Також О. Шпенглер вважав помилкою застосування методів природознавства, якими досліджується стале і механічне, до історії, яка належить до дисциплін, що вивчають живе й одухотворене. Відповідно, «спосіб осягнення мертвих форм – математичний закон, спосіб розуміння живих – аналогія. Так відрізняються полярність і періодичність світу» (Spengler, 1927, p. 4).

Водночас, попри детальний опис своєї концепції, О. Шпенглер також мав на меті скласти з фактів, накопичених плідною працею позитивістів, порівняльні таблиці епох, що давали б можливість краще розуміти історичний процес як в минулому, так і в майбутньому. Так були складені три таблиці «одночасних» епох: духовних чи релігійно-ідеологічних, мистецьких та політичних. Якраз остання – найцікавіша, оскільки там вказаний найдетальніший опис долі Заходу. Згідно з нею, у межах 2000–2200 рр. на нього чекає: сходження цезаризму, внутрішній розпад націй у безформове населення і його узагальнення у примітивно-деспотичну імперію. А вже після 2200 р.: єгиптизм, мандаринство, візантизм, позаісторичне завершення і безсилля імперського механізму на фоні хижацької радості юних народів/чужинських загарбників, сходження первісного становища у високоцивілізованих життєвих умовах (Spengler, 1927, table 3, p. 1019).

Так, це дуже амбітна концепція і не менш амбітний прогноз із першої чверті ХХ ст., який вдасться остаточно перевірити лише за два–три сторіччя. З її основних методологічних хиб не можна не виділити звернення до таких метафізичних понять, як «душа», «доля» тощо, які не піддаються верифікації. До того ж термін перевірки прогнозу надто довгий. Хоча навряд чи варто придератися саме до 2000 р. (з перспективи історичної епохи похибка у два десятиріччя не дуже критична), все ж практичність цієї концепції лише дещо вища за лінійні схеми історії.

Дещо остеронь від Н. Данілевського та О. Шпенглера стоїть англійський історик А. Тойнбі (1889–1975). Як і попередні концепції цивілізаційного підходу, його теорія циклічності цивілізації розроблена з метою пояснити виникнення, розцвіт і занепад того чи того цивілізаційного утворення, означити напрям його руху у просторі та часі, а також імовірну долю. Вона була покроково викладена в його грандіозній 12-томній праці «Дослідження історії» (1934–1961). Згідно з А. Тойнбі, цивілізація – це замкнута спільнота, що характеризується двома рисами: релігія та форма її організації, територіальна ознака і ступінь віддаленості від того місця, де спільнота початково виникла (Toynbee, 1976, p. 52–53).

З одного боку, основним нововведенням стала теорія «виклик-і-відповідь». Вона передбачала появу цивілізації у зв'язку з необхідністю певної спільноти реагувати на різні виклики: несприятливі природні умови, бурління внутрішнього пролетаріату (соціальні низи), загроза зовнішнього пролетаріату (агресивні сусіди-варвари) тощо. Як продовження теорії було введено поняття мімесису, тобто наслідування масою творчої меншини, що генерує відповідь. Із другого – накопичений фактаж і видозміна під впливом критики поглядів автора при початковій філософічності самої концепції у праці такого масштабу стали не лише його перевагами, а й недоліками – поєднання часто взаємозаперечуваних філософських напрямів: позитивізм, інтуїтивізм, неокантіанство, теософія тощо (Космина, 2011, с. 54) Останнє також змусило історика шукати сенс і задум Творця в історичному процесі, що нагадає певною мірою О. Шпенглера з його апелюванням до такого ж заздалегідь неверифікованого. А згадані концепції «виклик-і-відповідь» і

мімезису грішили редукцією узагальнюваного цивілізаційного підходу до елітаризму та людського чинника.

Ймовірно, з цієї причини А. Тойнбі, на жаль, не дав прогнозів на основі своєї теорії. Втім, вважаю, що саме прогнозування методологічно не протирічить історії: «... урок історії не буде схожий на гороскоп астролога; він буде схожий на навігаційну карту, яка дає мореплавцеві, що має розум скористатися нею, набагато більшу надію уникнути корабельної аварії, ніж тоді, коли він плыв наосліп, тому що та дає йому засоби, якщо він має вміння і відвагу ними користуватися, прокласти курс між позначеними на карті скелями і рифами» (Тойнбее, 1946, р. 30). Перша половина цитати надзвичайно влучно описує, який досі нереалізований прикладний потенціал для суспільства може мати історія.

Цивілізаційний аналіз. На мою думку, є методологія як розвести суб'єкт та об'єкт нарізно, а також експериментально перевіряти припущення в історії. Це – цивілізаційний аналіз, що ґрунтується на Моделі розвитку технологічної цивілізації (МРТЦ). Його розробляє український незалежний науковець із Києва Володимир Стус, який принципово позиціонує його як природничу галузь. Згідно з ним, це наукова дисципліна, яка вивчає циклічний розвиток технологічної цивілізації. Цивілізаційний аналіз вивчає її на вищому, більш узагальненому, феноменологічному рівні. У спрощеному вигляді виділено три такі рівні: особистісний – людська свобода волі присутня в повному обсязі, галузевий – взаємодія свободи волі та цивілізаційного детермінізму з переважанням другого, цивілізаційний – існує лише детермінізм, а люди здатні хіба відтермінувати/пом'якшити/пришвидшити об'єктивні процеси, які від них ніяк не залежать. При чому цивілізаційний рівень не редукується на галузевий та індивідуальний, як і сприйняття людини у всій своїй комплексності до суми її внутрішніх органів та клітин (Стус, 2012а).

Так, цивілізацію треба вивчати комплексно, якомога більш надгалузево. Звичайно, це суперечить кількасотлітнім традиційним гуманітарним уявленням про людину та цивілізацію, проте видається хорошим способом, як розвести нарізно суб'єкт та об'єкт пізнання, так і досі враховувати невід'ємну свободу волі людського індивіда. Іншими словами, достатня деантропоморфізація без дегуманізації. Такий об'єкт історія, як суспільна наука, може запросто вивчати, діючи в душі природознавства та застосовуючи традиційні для нього методи. Не менш важлива МРТЦ (див. рис.), за якою з форм прогресу на цивілізаційному рівні існують тільки науково-технологічний та культурний². Водночас будь-яка форма соціально-економічного та політичного устрою відносна і детермінується фазою розвитку, що залежить від двох змінних: темпів розвитку та рівня сприятливості/несприятливості зовнішніх умов для екстенсивної колонізації на досягнутому технологічному рівні (Стус, 2012с).

Власне, теоретична концепція МРТЦ і є базою експериментальних перевірок, а саме у форматі прогнозу як реального пасивного експерименту. Ця методологія певною мірою нагадує прогнозування погоди. Тільки з тією різницею, що погоду прогнозують що ближче в часі, то точніше, а з цивілізаційним аналізом усе навпаки – що далі, то точніше (від 5+ років). Тобто легше прогнозуються довготривалі процеси, у яких ірраціональний людський чинник майже не відіграє ніякої ролі. Специфіка такої методології в тому, що прогнозується не з теперішнього в майбутнє, а з дальнього майбутнього у ближнє. Відповідно, виявляються наддовготривалі тенденції розвитку,

² Культура мається на увазі в сенсі культурної антропології.

а опісля, опираючись на них, можна в першому приближенні виявити довго- і середньотривалі. Наразі МРТЦ – одна з перших подібних якісних моделей, яка ще потребує перевірок, перш ніж переходити до кількісних. Якщо наводити аналогію з еволюції фізики XVII ст., то нині рівень її розвитку за часів Галілео Галілея (Galileo Galilei), тоді як до Ісаака Ньютона (Isaac Newton) ще далеко.

Рис. 1. Схема соціально-економічного детермінізму на основі Моделі розвитку технологічної цивілізації. Джерело: https://docs.google.com/document/d/1ympMjhd6lGur1Qak_T7V3XcVZWeRuhKQTCDNtw8NnII/edit?usp=share_link

Сама концепція надзвичайно інтригує і видається такою, що може надати історії небаченої досі певності у власному пошуку істини. Адже будь-який науковець-гуманітарій, працюючи у звичній для себе методології, так чи так видасть наприкінці роботи певну інтерпретацію оброблених фактів. А до навіть найбільш позитивістської праці не буде повної довіри, оскільки нема певності в її правдивості. Довіра чи недовіра радше ґрунтуватиметься на поняттях «подобається»/«не подобається». Справедливості заради, потрібно визнати, що більшість прогнозів з огляду на їхню довготривалість можна сприймати як «ще не справдилося, і не справдиться», так і «ще не справдилося, але це лише питання часу». Якщо говорити про ті, що точно справдилися, пригадується прогноз 2012 р. про неминучий розпад Російської Федерації, яка у трирічний період від дати публікації спробує встановити свій контроль над Україною (Стус, 2012b). Власне, за 2 роки в обмеженому вигляді ця спроба відбулася.

Та все ж, особиста перевага надається варіанту «ще не справдилося, але це лише питання часу», адже більшість неймовірних прогнозів складена ще у другій половині 2000-х – першій половині 2010-х років. Окремої уваги вартий базовий прогноз В. Стуса 2009 р. «Друга Тридцятилітня війна», згідно з яким на Захід неминуче чекає така ж цивілізаційна криза у форматі смутного часу, яка розвалила СРСР і «соцтабір» на початку 1990-х років. Причина і там, і там визначена однакова. Не тому, що одне апріорі ефективне, а інше апріорі неефективне, а тому що цивілізації потрібно через таку кризу адаптуватися до повернення із пришвидшених темпів розвитку на звичні, повільніші. Союз застав смуту швидше, бо як «революційне дітище Модерну» був розрахований на швидші темпи розвитку, ніж «контрреволюційний» Захід. Розпад

СРСР сприйняли на Заході як доказ апріорної неефективності його соціалістичної системи, а як тільки Захід зазнає схожого краху, то аналогічно неефективними оголошують ліберальну демократію та ринкову економіку (Стус, 2009, 23–29 марта). І це 2009 р.! Не дивно, що В. Стус поставив на цей фантастичний на момент публікації прогноз свою концепцію та репутацію як науковця. Якщо в найближчі роки на Заході буде аналог пострадянської кризи, який виявиться мегаобвалом економіки та гіперінфляцією від 1000 до 10000 % як це було в Україні в 1993–1994 рр., то і так невеликий скепсис остаточно розвіється.

Наприкінці, не можна не зауважити, що існують обґрунтовані зауваги щодо використання такої методології в суспільствознавстві. Першим на думку спадає австро-британський філософ і соціолог Карл Поппер (Karl Popper) (1902–1994), а також запропонований принцип фальсифікації, іншими словами, принципової спростованості будь-якого твердження як головної ознаки його науковості. Що цікаво, він піддавав суворій критиці історизм позитивістів, який надав особливого значення таким явищами, як епохи, географічне розташування, культури тощо, і який передбачав переконання в законній розвитку історії. З огляду на це, він критикував майже всі наявні на той час теорії законного розвитку людства, чиї передбачення презирливо називав пророцтвами. Щоправда, цю методологічну критику з позиції філософа науки часто важко відрізнити від етичної з позиції ліберал-марксиста. Попри це, сам собою метод прогнозування навіть на базі таких моделей, як МРТЦ, якраз дає змогу перевіряти в режимі реального спостереження істинність тих чи тих тверджень. Основна вимога – необхідно, щоб час прогнозів давав змогу і авторові, і його сучасникам наживо перевірити його. Зрештою, навіть К. Поппер убачав тут можливість об'єднання методів природо- та суспільствознавства – узагальнення, елементи гіпотетико-дедуктивних конструкцій та постійний процес селекції ідей через фальсифікацію положень (Поппер, 1994, с. 151–152).

Іншим полюсом критики можуть виступати переконані прихильники традиційної гуманітарної методології. Це як прибічники її отродоксальності, так і прихильники міжгалузевої взаємодії з її ж перевагою. Наприклад, Микола Кисельов обґрунтовував думку про недоцільність перейняття гуманітаристикою звичної для природознавства методології, оскільки тоді перша просто втрачає зв'язок зі своїм предметом. Щоправда, водночас стверджує, що формат інтеграції та взаємодоповнення для вирішення глобальних проблем сучасності не загрожує обом гілкам наукового знання втратою самодостатності (Кисельов, 2015, с. 13, 15). Хоча буває і так, що міжгалузева чи міждисциплінарна взаємодія просто зводять до постмодерністського релятивізму (Лосик, 2019, с. 46). Неприйняття, навіть у гострих формах, неминучі при спробах застосування природничих методів у традиційних гуманітарних галузях. Утім результат може цілком це виправдати.

Приклади застосування цивілізаційного аналізу. Попри скептицизм В. Стуса щодо істориків та історичної галузі, цивілізаційний аналіз на базі МРТЦ має значний потенціал у майбутніх історичних дослідженнях. Якщо про об'єктивність уже було достатньо сказано, то практичність ще варто деталізувати. Очевидно, що в сучасних умовах України найперспективнішими дослідженнями будуть ті студії минулого, на основі яких можна зробити прогноз на ближче майбутнє. З огляду на розпочату Росією війну, а також спустошення окупованих і прифронтових областей, актуальними стають вивчення досвіду колонізації-освоєння. За прикладами далеко ходити не треба – минуле України як землі на багатовіковому фронті містить чимало таких.

Так, може підійти перший за останнє тисячоліття нашої історії відносно детально задокументований випадок колонізації – освоєння галицьких і частини волинських земель, які ввійшли до складу Корони Польської у XIV–XVI ст. Про наявність колонізації там свідчать міграції з польських воєводств, розвиток міст через інститут магдебурзького права і розвиток сільських теренів через заселення колоністами та введення нових земель в обробку на місці лісів, боліт і пусток. Аналіз саме процесів освоєння може багато чого виявити. Передовсім, з'ясувати, де пролягає тонка межа між детермінізмом процесу та можливістю його скеровувати на користь і вигоду громадянам. Окрім цього, принципи освоєння територій у «спокійну» епоху повинні мати певну універсальність³, що дає змогу встановити відносно детально, що і де в Україні (і не тільки) вигідно освоювати. Відповідно, громадяни одержують змогу формувати життєву стратегію, маючи уявлення, де краще працювати, жити і виховувати дітей.

Але прогнозування навіть ближнього й дальнього майбутнього не вичерпує практичність, яку здатен надати історичному пізнанню цивілізаційний аналіз. Ідеться про прогнозування минулого. Насправді, це не така й нова практика. Попри бажання частини істориків залишити ту історію, у якій нема місця «якбитології», були голоси про потребу прогнозувати минуле, оскільки це давало можливість краще розуміти тодішні причинно-наслідкові зв'язки (Драгопуз, 2020, с. 60). У випадку з теперішнім/майбутнім є можливість перевірити емпірично методом спостереження – це реальний пасивний експеримент, тоді як у випадку минулого – уявний. Якщо раніше при спробі такої змоглядності похибка була невідомою, то застосування цивілізаційного аналізу дає змогу одночасно робити в одній і тій ж методології прогноз і вперед, і назад по часовій шкалі. У такому разі похибка в них буде однаковою. Відповідно, підтвердження майбутнього верифікує й минуле.

Для прикладу можна повернутися до тієї ж Коронної Русі XIV–XVI ст. у складі Польщі. У XIX – першій половині XX ст. між польським та українським національними рухами точилася гостра боротьба за Галичину. Очевидно, що вона не змогла оминати істориків із ворожих таборів. Найгостріші суперечки розгорілися довкола питання «правомірності» та «неправомірності» інкорпорації і колонізації тодішньої Галичини. Австрійський історик Буркгард Вьоллер (Burkhard Wöller) влучно підсумував її суть запитанням: «Місія цивілізаційна чи окупаційна?» (Wöller, 2012, s. 133). Хоча з позиції долі краю та його мешканців це питання краще виглядає так: «То що ж це було: благо чи лихо?».

Насправді, цю проблему можна розглянути цікавіше. Знаючи, які підтверджені прогнозом майбутнього об'єктивні процеси тоді були неминучі, якщо в змоглядній історії прибрати чи додати декілька подій або особистостей, то як би все відбулося в такому разі? Конкретизуючи, як би все розвивалося, якби Юрія II Болеслава не отруїли, він зумів би далі придушувати боярську опозицію подібно до своїх дідів Романовичів, залишив після себе хоча б на пів століття вкорінену династію, а вона змогла би відбитися від польських та угорських претензій? Якби колонізаційна хвиля з Європи все одно дійшла до Русі, тільки без польської експансії, то де тоді була б заслуга Корони Польської в освоєнні та розвитку Русі? Чи процес і так відбувався би без неї?

На такі запитання не треба поспішно відповідати, поки не проведений аналіз відповідного предмета. Але якщо знати, які глибинні процеси стоять над політичними, економічними та соціальними, що детерміновані зовнішніми умовами, то можна

³ З поправкою на 500–600 років технологічного прогресу.

непогано реконструювати альтернативні сценарії. Вони здатні допомогти позбутися неадекватних упереджень, закрити вже давно безглузді суперечки і не давати можливості сучасним політикам спекулювати на минулому. Тому прогнозування минулого є практичним для історичного пізнання.

Отже, розвиток методології як у XVI–XVII ст., так і в XIX–XX ст. показував у кожній із гілок наукових галузей тенденцію до росту об'єктивності та достовірності продукованих знань. Першими серед них стали природничі, представникам яких вдалося відділити людину від природи, а тим самим – суб'єкт пізнання від його об'єкта. А введення емпіричних дослідів дало змогу встановити науковий стандарт правдивості знання – правдиве те, що експериментально перевірене.

Опинившись на підйомі розвитку протягом XIX ст., історики з рештою гуманітаріїв так і не змогли повторити такий же стрімкий в історичному сенсі ривок науки, який здійснили їхні колеги у природознавстві під час наукової революції XVII ст. Передовсім тому, що не вдалося знайти вирішення проблеми незначної дистанції між суб'єктом та об'єктом пізнання, який часто виявлявся таким самим суб'єктом, як і пізнавач. Також не вдалося виробити загально прийнятної схеми верифікації гуманітарного знання. Саме тому для вирішення цих проблем запропоновано методологію цивілізаційного аналізу. Дослідження на цивілізаційному/галузевому феноменологічному рівні дає змогу вивчати суспільство саме як об'єкт. До того ж, застосування методу прогнозування на базі теоретичних концепцій, як-от МРТЦ, відкриває нові можливості експериментів в історичній науці. Все ж, до справдження прогнозу «Друга Тридцятилітня війна» є простір для критики її застосування в історичному пізнанні, адже доти доцільність такого застосування визначається в категоріях радше «подобається»/«не подобається».

Проте, як уже було сказано, ще з часу наукової революції наука розвивалася як комплексний суспільний інститут: створення нових правдивих знань, дотримання схем належного підтвердження достовірності з передачею їх через покоління дослідників і задоволення прикладних потреб суспільства. Якщо схеми верифікації загальноісторичного знання ще можуть бути дискусійними, то його практичність – під питанням, особливо для нефахівців. Коли індивіди чи суспільні інститути звертаються до майже будь-якого природничого знання для вирішення певного питання, то натрапляють на більш-менш однаковий результат, підтверджений багатьма перевірками. Коли індивіди чи суспільні інститути звертаються до історичного знання для вирішення певного питання, то натрапляють на розмаїття трактувань від офіційних до неофіційних, правдивість яких не знають як підтвердити ні вони, ні самі фахівці. Залишається лише повірити на слово. Саме для підвищення ним об'єктивності та практичності варто переглядати наявні методологічні традиції, навіть якщо невдача при спробах може коштувати власної репутації як науковця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гончаревський, В. (2010). Цивілізаційний підхід: минуле чи майбутнє історичної науки? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 102, 4–6.

Данилевский, Н. (1991). *Россия и Европа*. Москва: Книга.

Драгопуз, В. (2020). Чи можливе прогнозування в історичній науці? *Категорії. За результатами Всеукраїнського круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020. Людина. Історія. Категорії»*, Київ: Знання України, 59–62.

- Зашкільняк, Л. (1999). *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів.
- Кисельов, М. (2015). Гуманітарія та природознавство: проблема трансдисциплінарності. *Гуманітарно-наукове знання: міждисциплінарні матриці: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 9–10 жовтня 2015 р.)*. Чернівці, 11–16.
- Космина, В. (2010). Проблема когерентності історичного процесу і методологія історії. *Схід, 1(101)*, 87–91.
- Космина, В. (2011). *Проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу*. Запоріжжя.
- Лосик, О. (2019). Переваги та недоліки міждисциплінарного підходу в гуманітарно-філософських знаннях. *Гуманітарний корпус, 23/2*, 44–47.
- Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму*. (В. Лісовий, пер. з англ.). Київ: АБРИС.
- Стус, В. (2009, 23–29 марта). Цивилизационные причины и прогноз развития глобального кризиса. *Експерт-Украина, 11*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/2452>
- Стус, В. (2012а, 13 марта). Как изучать цивилизацию? *Експерт-Украина, 8–9*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/8779>
- Стус, В. (2012b, июль). О вероятности распада России. *Генеральный директор*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/9681>
- Стус, В. (2012с, ноябрь). Принцип цивилизационной относительности, *Генеральный директор*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/11154>
- Atkinson, C. F. (transl. by). (1927). *O. Spengler, The Decline of the West*: in 2 vol., I. New-York: Alfred A. Knopf. https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/decline_of_the_west.pdf
- Toynbee, A. (1946). *Civilization on trial*. London: Oxford University Press.
- Toynbee, A. (1976). *A Study of History. The One-Volume Edition*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Wöller, B. (2012). Misja «Cywilizacyjna» Czy «Okupacyjna»? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie Polskich i Rusińskich historyków w habsburskiej Galicji. *Historyka Studia Metodologiczna, 42*, 133–145.

REFERENCES

- Honcharevskiy, V. (2010). Tsyvilizatsiyni pidkhdid: mynule chy maibutnie istorychnoi nauky? *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia, 102*, 4–6 (in Ukrainian).
- Danilevskii, N. (1991). *Rossiia i Yevropa*. Moscow: Kniga (in Russian).
- Drahopuz, V. (2020). Chy mozhlyve prohnouzuvannia v istorychnii nautsi? *Katehorii. Za rezultatamy Vseukrainskoho kruhloho stolu «Chytannia pamiaty Ivana Boichenka – 2020. Liudyna. Istoriiia. Katehorii»*, Kyiv: Znannia Ukrainy, 59–62 (in Ukrainian).
- Zashkylniak, L. (1999). *Metodolohiia istorii vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv (in Ukrainian).
- Kyselov, M. (2015). Humanitariia ta pryrodoznavstvo: problema transdystyplinarnosti. *Humanitarno-naukove znannia: mizhdystyplinarni matrytsi: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii (Chernivtsi, 9–10 zhovtnia 2015 r.)*. Chernivtsi, 11–16 (in Ukrainian).
- Kosmyna, V. (2010). Problema koherentnosti istorychnoho protsesu i metodolohiia istorii. *Skhid, 1(101)*, 87–91 (in Ukrainian).

Kosmyna, V. (2011). *Problemy tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Losyk, O. (2019). Perevahy ta nedoliky mizhdystyplinarnoho pidkholu v humanitarno-filosofskykh znanniakh. *Humanitarnyi korpus*, 23/2, 44–47 (in Ukrainian).

Popper, K. (1994). *Zlydennist istorytsyzmu*. (V. Lisovyi, Trans.). Kyiv: ABRYS (in Ukrainian).

Stus, V. (2009, Mart 23–29). Tsyvilizatsionnie prichini i prognoz razvitiya globalnogo krizisa. *Ekspert-Ukraina*, 11. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/2452> (in Russian).

Stus, V. (2012a, Mart 13). Kak izuchat tsyvilizatsiyu? *Ekspert-Ukraina*, 8–9. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/8779> (in Russian).

Stus, V. (2012b, Iyul). O veroyatnosti raspada Rossii. *Generalnii direktor*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/9681> (in Russian).

Stus, V. (2012c, Noyabr). Printsip tsyvilizatsionnoi otnositelnosti, Generalnii direktor. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/11154> (in Russian).

Atkinson, C. F. (transl. by). (1927). *O. Spengler, The Decline of the West*: in 2 vol., 1. New-York: Alfred A. Knopf. https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/decline_of_the_west.pdf (in English).

Toynbee, A. (1946). *Civilization on trial*. London: Oxford University Press (in English).

Toynbee, A. (1976). *A Study of History. The One-Volume Edition*. London: Thames and Hudson Ltd. (in English).

Wöller, B. (2012). Misja «Cywilizacyjna» Czy «Okupacyjna»? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie Polskich i Rusińskich historyków w habsburskiej Galicji. *Historyka Studia Metodologiczna*, 42, 133–145 (in Polish).

Eduard MAKARENKO

PhD Student Center for Ukrainian-Polish Relations Research

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7529-6166>

e-mail: maedvo9299@gmail.com

THE POTENTIAL OF THE CIVILIZATION ANALYSIS IN HISTORICAL COGNITION

The article deals with the issue of the expediency of using the natural science methodology in historical science. Among the main reasons for this there is the problem of the subject and object of cognition. In the case of the humanities, which study people and society, their separation has always been a problem. Unfortunately, it is not fully resolved. Another problem is the practicality of cognition. Put forward the thesis that its current level is unsatisfactory, because with a proper methodology history is capable of becoming much more socially practical. Both problems can be solved with the use of nature-science theoretical concepts.

In view of this specificity, the article at first examines the beginnings of scientific methodology, starting with the so-called «scientific revolution» of the 16th and 17th centuries. Later, the influence of classical positivism of the 19th century is considered, which led to the development of history as a science and academic discipline. Among the main reasons for the failure of this trend is reduction of a human individual to a psycho-emotional being and the Eurocentric linear progressive scheme of history as well as rather the unconscious

refusal to consistently adopt the natural science methodology, including the experimental testing of hypotheses.

The civilizational approach to the historical process is considered. At the same time, the classics of this field – Nikolai Danilevsky, Oswald Spengler and Arnold Toynbee – are analyzed. Their approach to solving the problems of objectivity and practicality of historical cognition is studied. The civilization analysis and the «Model of the Development of Technological Civilization» by Ukrainian scholar Volodymyr Stus are presented in detail. In addition, the article describes the prospects of the methodology of this field in history with examples, namely the forecasting of both the distant and near future and the past in order to be able to develop social and personal life strategies, close old disputes of historians and limit the speculation on antiquity.

Keywords: civilization analysis, methodology, historical cognition, forecasting, objectivity, practicality, alternative history.